

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

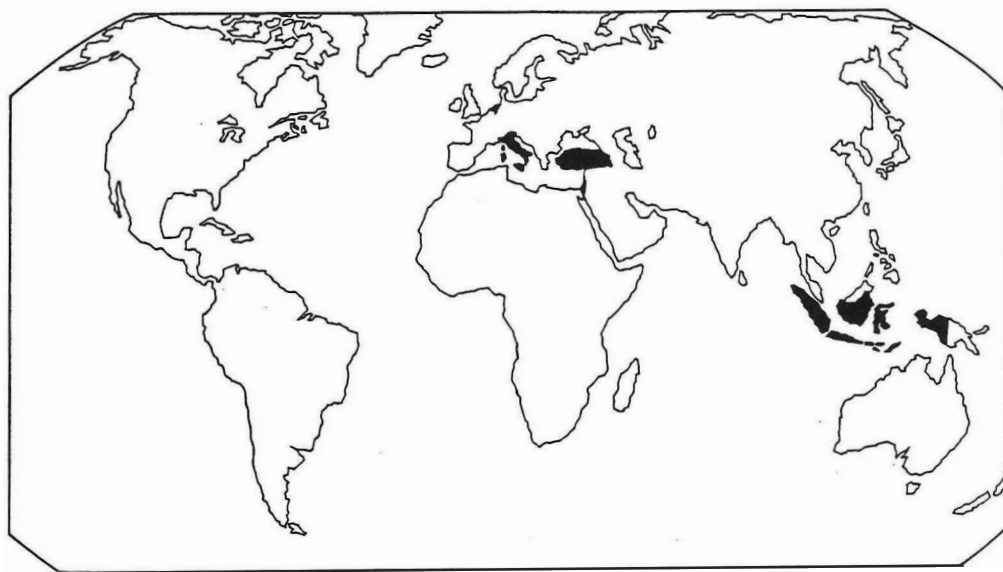
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

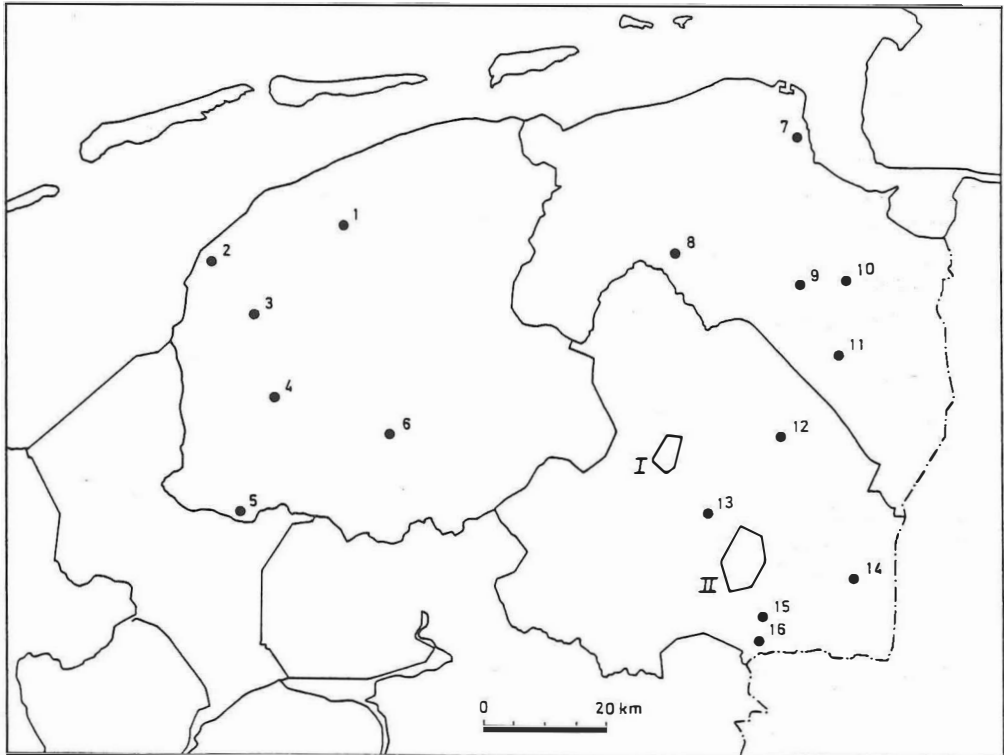
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

EEN ARCHEOLOGISCHE INVENTARISATIE IN DRENTHE

Johan Jelsma¹

Inleiding

Door middel van archeologische inventarisaties ontstaat een beeld van aard en omvang van sporen uit ons pre- en protohistorisch (en vaak ook historisch) verleden. Dergelijke inventarisaties kunnen bestaan uit archiefonderzoek, literatuurstudie, studie van oude kaarten, luchtfoto's en vondstcollecties, veldkartering, onderzoek van bodemprofielen en kleine verkennende opgravingen. Met behulp hiervan wordt getracht de archeologische waarden voor de toekomst veilig te stellen en noodopgravingen zoveel mogelijk te vermijden.

In de periode oktober 1990-april 1991 vond in de Drentse gemeenten Oosterheselen, Sleen, Westerbork en Zweeloo zo'n archeologische inventarisatie plaats: de Beperkte Aanvullende Archeologische Inventarisatie Mars- en Westerstroom. Dit onderzoek, dat alleen veldwerk betrof, werd in opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uitgevoerd door de auteur, tijdelijk aangesteld bij het BAI.

De aanleiding tot het uitvoeren van de inventarisatie was de ruilverkaveling die voor 'Mars- en Westerstroom' wordt voorbereid door de Landinrichtingsdienst van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Bij de uitvoering van een ruilverkaveling vinden talrijke 'grondwerken' plaats die het archeologisch bodemarchief kunnen beschadigen, zoals bijvoorbeeld de aanleg van sloten.

Het doel van dit onderzoek was het bepalen van kwaliteit, aard en omvang van 51 in het ruilverkavelingsgebied bekende archeologische vindplaatsen. Na het veldonderzoek werd elke vindplaats ingedeeld in één van de waarderingscategorieën attentiegebied, meldingsgebied of monument.

Deze indeling is gebaseerd op de wetenschappelijke waarde (afhankelijk van de aard, de zeldzaamheid, de gaafheid en de samenhang met andere vindplaatsen), de cultuurhistorische waarde en de cultuurlandschappelijke waarde.

Aan elk van deze drie categorieën is één van de hieronder weergegeven inrichtingsadviezen verbonden, die dienen ter bescherming van het bodemarchief. Ze worden door de Landinrichtingsdienst in de besluitvorming betrokken. Hierdoor kunnen we ook in de toekomst, met verbeterde methoden en technieken, archeologische gegevens verzamelen die het mogelijk maken de sociale structuur van pre- en protohistorische maatschappijen te reconstrueren.

Attentiegebied. Archeologische vindplaats met de laagste bescherming. In principe zijn hier alle landinrichtingswerken mogelijk na overleg met de ROB. De ROB wordt in de gelegenheid gesteld om tijdens het uitvoeren van werken waarnemingen te doen.

Meldingsgebied. Archeologisch belangrijke vindplaats die (nog) niet de status van monument heeft. In principe wordt gestreefd naar een ongestoord behoud van de in dit terrein aanwezige archeologische sporen. Landinrichtingswerken zijn in beginsel gericht op behoud, maar zonodig kunnen in meldingsgebieden werken worden uitgevoerd voor andere functies van het landelijk gebied. Voorafgaand aan de werken wordt aan de ROB gelegenheid gegeven voor opgravingen.

Monument. Archeologische vindplaats die valt onder de bescherming van de Monumentenwet. Het is verboden deze vind-

plaats aan te tasten, te verstoren of in enig opzicht te wijzigen zonder vergunning van de minister van WVC. Landinrichtingswerken zijn gericht op het herstel, behoud of beheer van het monument. De in de (B) AAI aangegeven te beschermen gebieden worden in het kader van de landinrichting behandeld als zijnde archeologische monumenten.

Aan dit onderzoek ging een zogenaamde Standaard Archeologische Inventarisatie vooraf (Jager & Klok, 1989). Hierin werd gebruik gemaakt van bestaande gegevens omtrent vondsten en vindplaatsen. Deze gegevens zijn afkomstig uit de literatuur en

uit archieven, zoals het Centraal Archeologisch Archief van de ROB, het archief van het Provinciaal Museum van Drenthe, de beschikbare administratie van amateur-archeologen en het archief van het BAI. Bij het laatstgenoemde moet men denken aan verslagen en tekeningen van eerder uitgevoerde opgravingen, veldverkenningen en boringen.

Het veldwerk dat in de beperkte aanvullende archeologische inventarisatie werd uitgevoerd, kan onderverdeeld worden in drie opeenvolgende onderzoeksdelen: de veldkartering, het bodemprofielonderzoek en de verkennende opgraving.

Fig. 1. Foto J. Jelsma.

Door het ploegen van akkers en door activiteit van dieren (mollen) worden archeologische vondsten, al dan niet beschadigd, naar de oppervlakte gebracht. De bouwvoor van een akker, zo'n 30 centimeter dik (soms meer), wordt door landbouwwerkzaamheden voortdurend gemengd. In deze bovenlaag kunnen geen archeologische grondsporen meer worden verwacht. Wel kunnen we in en op deze bouwvoor archeologische vondsten doen. Hierbij valt te denken aan bijvoorbeeld vuurstenen en metalen voorwerpen of aardewerkscherven. Bij ploegwerkzaamheden komt een gedeelte van deze in de bouwvoor zwevende voorwerpen naar boven. Door akkers systematisch te belopen kunnen we deze aangeploegde vindplaatsen ontdekken. Bij grasland kunnen alleen molshopen en slootkanalen op materiaal worden onderzocht. De plaatsen waar de archeologische vondsten zijn gedaan, worden op een kaart ingetekend. Dergelijk onderzoek wordt archeologische veldkartering genoemd.

Er zijn verschillende veldkarteringsmethoden. In essentie komen ze echter op hetzelfde neer: door het te onderzoeken terrein systematisch te belopen en de vondsten te verzamelen en te karteren probeert men een representatieve steekproef te verkrijgen van de aard en de verspreiding van het archeologisch materiaal aan de oppervlakte.

De methode die tijdens dit onderzoek werd toegepast is als volgt. Akkerland werd belopen in banen met ongeveer drie meter tussenruimte. Deze banen liggen evenwijdig aan de ploegrichting van het land. Zo raakt men niet uit de koers en wordt voorkomen dat sommige stukken terrein meerdere keren bekeken worden en andere plekken worden overgeslagen. Het terrein werd met een zo constant mogelijke snelheid doorlopen, met het doel de trefkans op elk stuk van het terrein even groot te laten zijn. Op elke plaats waar een vondst werd gedaan is een genummerd vlaggetje geplaatst. Deze vlaggen bestaan uit een dun bamboe plantenstokje met

daaraan een stuk rood-witte band. De vondsten kregen met de vlaggen corresponderende nummers. Na het belopen van de akker werden de vlaggen ingemeten en de nummers op een kaart ingetekend.

Op deze wijze is dus te bepalen waar in een terrein welk soort vondsten aanwezig zijn. Per materiaalcategorie kunnen verspreidingskaarten worden gemaakt, bijvoorbeeld van ijzertijdaardewerk of van vuurstenen werktuigen. Zo kunnen we aan de hand van de totale vondstverspreiding de precieze plaats en de aard (periode) van bepaalde vondstcomplexen traceren.

De resultaten van een veldkartering moeten met de nodige reserves worden geïnterpreteerd. Indien in een stuk terrein vele vondsten uit een bepaalde periode gedaan worden dan is daar vermoedelijk een nederzetting of grafveld geweest, respectievelijk aanwezig. Maar een grote hoeveelheid vondsten duidt ook op een grote mate van verstoring. Paradoxaal genoeg zijn de rijkste vindplaatsen de meest verstoorde. Aan de andere kant kan een terrein met weinig of geen oppervlaktevondsten intacte nederzettingen of grafvelden bevatten.

Schaarste aan oppervlaktevondsten kan duiden op een onverstoorde bodem. Een dergelijke situatie treffen we bijvoorbeeld aan bij esgronden. Hier worden de archeologische sporen door een dikke laag grond beschermd. Of er in zulke gevallen nog archeologisch materiaal in de bodem zit, is vaak onduidelijk. In het geval van een verstoorde bodem kunnen verschillende factoren er voor zorgen dat de archeoloog niets vindt. De belangrijkste zijn:

- Er zit gewoon niets;
- De karteringsomstandigheden zijn slecht. Hierbij kunnen we denken aan overstuiving van archeologisch materiaal door zand of een bedekking van de grond door oogstafval. De beste omstandigheden zijn een pas geploegde akker en regenachtig weer; 'nieuw' materiaal spoelt dan schoon;
- Andere geïnteresseerden zijn ons voor geweest (en hebben hopelijk hun vondsten en vindplaatsen aan het museum

gemeld).

Zoals uit het bovenstaande afgeleid kan worden, zijn gegevens over de mate van bodemverstoring voor het interpreteren van de resultaten van onze veldkartering van groot belang.

Het bodemprofiel

Planten hebben een groot aandeel in het proces van bodemvorming. Hun dode resten vallen op de grond en worden onder andere door bacteriën, schimmels, insecten en wormen omgezet in humus. Uit de organisch rijke bovenlaag die zo ontstaat kunnen makkelijk oplosbare stoffen uitspoelen naar een lager niveau in de grond en zich daar ophopen. De humusrijke bovenlaag wordt de A-(of uitspoelings-)horizont genoemd. In de B-(of inspoelings-)horizont slaan de uitgespoelde stoffen neer. Het niet aan bodemvorming onderhevige diepere gedeelte van de grond wordt de C-horizont genoemd. Het hier beschreven proces heet podzolering (STIBOKA, 1978).

De podzolbodem kan in verschillende typen worden onderverdeeld, zoals de heidepodzol en de bospodzol. Al deze bodems laten een karakteristiek profiel zien. De ontwikkeling van een podzol is een zeer langdurig proces. Een onverstoord podzol duidt dus op een niet door recent menselijk ingrijpen verstoord bodem. In een weinig verstoord bodem kunnen archeologische grondsporen aanwezig zijn. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat die er ook zijn. Omgekeerd geldt wel dat we indien het bodemprofiel totaal verstoord is, bijvoorbeeld door landbouwtechnische ingrepen, nauwelijks meer op leesbare grondsporen hoeven te rekenen.

Bij het bestuderen van het bodemprofiel werd op twee manieren te werk gegaan. In de eerste plaats werd gebruik gemaakt van een grondboor, in dit geval de zogenaamde Edelman-boor. Door op regelmatige afstanden boringen te doen kon een globale indruk worden verkregen van de conditie van het bodemprofiel. Een intacte A-horizont vinden we in bewerkte bodems vrij-

wel niet meer. De eerste 30 centimeter van een bewerkte bodem bestaat uit bouwvoor. Als echter de B-horizont nog intact is, dan is er een grote kans dat er nog onverstoord de archeologische grondsporen aanwezig zijn. Als de B-horizont verstoord is, kan men stellen dat de kans op het aantreffen van onaangetaste grondsporen klein is.

Indien een esdek aanwezig is hebben de daardoor dieper liggende sporen een grote kans om ongeschonden te blijven. Dit is bijvoorbeeld over het algemeen met begravingen het geval. Behalve de mate van verstoring van een profiel, speelt dus ook de aard van een vindplaats een rol bij de kwaliteitsbepaling.

Wanneer de boringen geen eenduidig beeld opleverden werd overgegaan tot het maken van een profielput. Dit is simpelweg het graven van een gat en het afschaven van één of meer wanden daarin om de laagte van de bodem op die plaats te onderzoeken. De omtrek van een dergelijke put varieert van 1 of 2 vierkante meter, met de hand gegraven, tot enkele tientallen vierkante meters, met een machine gegraven. Dit laatste gebeurt echter doorgaans alleen in combinatie met een (verkenkende) opgraving.

De verkennende opgraving

De aan dit onderzoek opgelegde beperkingen lieten weinig verkennende opgravingen toe. Er werden er maar twee verricht. Afgaand op de vondstverspreiding, de kwaliteit van het bodemprofiel en de situatie in het veld (het deel van een vindplaats dat voor bewoning het meest geschikt zal zijn geweest) werd van een klein deel van de vindplaats de bouwvoor verwijderd. Dit stuk werd onderzocht op verkleuringen die restanten van paalkuilen kunnen zijn. Uit het systematisch voorkomen van dergelijke gaten kan bijvoorbeeld een huisplattegrond herleid worden. Ook kunnen we afvalkuilen aantreffen die aardewerk of ander analyseerbaar afval bevatten.

Alle gevonden sporen werden opgeme-

aard en inhoud onderzocht. Ook werden monsters genomen voor onderzoek naar stuifmeel, houtskool en andere resten.

Verkennde opgravingen hebben zuiver tot doel de aard en omvang van de archeologische grondsporen en de daarmee geassocieerde vondsten (meestal nodig voor een datering) vast te stellen. Het zijn geen uitputtende archeologische onderzoeken.

Resultaten en conclusies

Van de 51 archeologische vindplaatsen werden er op basis van de resultaten van het uitgevoerde onderzoek 6 aangewezen als monument. Dit zijn de volgende terreinen: de Klinkenberg bij Gees, het Hunnenkerkhof bij Oosterhesselen, de Molenes bij Meppen, de Hoge Hof bij Aalden, een terrein aan de Waterveensweg bij Oosterhesselen en een terrein aan de Klenckerweg te Oosterhesselen. Op het laatstgenoemde terrein werd tijdens dit onderzoek via een verkennende opgraving de aanwezigheid van een nederzetting uit de Romeinse tijd aangetoond. Op de overige terreinen, uitgezonderd de Klinkenberg, werden archeologische grondsporen reeds bij eerdere opgravingen vastgesteld. 17 Terreinen kregen de status van meldingsgebied toebedeeld en voor 21 terreinen werd indeling in de categorie attentiegebied geschikt geacht. Voor 9 vindplaatsen was indeling in deze categorieën niet nodig omdat het bodemprofiel zodanig is verstoord dat er geen grondsporen meer te verwachten zijn; deze gebieden werden van de lijst afgevoerd. De begrenzing van 15 terreinen moest worden veranderd. In de meeste gevallen is sprake van een verkleining van het gebied.

Vastgesteld werd dat de vindplaatsen waar op het maaiveld de grootste hoeveelheden vondsten werden aangetroffen, terreinen zijn waarvan de bodem het meest verstoord is.

Terreinen waar geen vondsten van bekend zijn, blijven echter bij een onderzoek als dit buiten beschouwing. Vondstloze locaties waar op grond van geo(morfo)logische en bodemkundige factoren pre- en

protohistorische nederzettingen te verwachten zijn, zouden aan een systematisch bodemprofielonderzoek moeten worden onderworpen. Wellicht blijkt dan dat het aantal onverstoorde potentiële nederzittingslocaties dusdanig gering is dat bescherming van deze plaatsen maatschappelijk aanvaardbaar is. Op deze wijze kan de archeoloog niet alleen de landinrichter maar ook de boer voor blijven.

Summary

An archaeological survey was conducted in the province of Drenthe, the Netherlands, comprising a field survey, examination of soil profiles and test excavations. The survey covered 51 sites where archaeological artifacts had previously been found, and was aimed at assessing the degree of protection they required in view of a planned reallocation scheme. Sites with the greatest numbers of surface finds turned out to be those with the worst-damaged soil profiles. Any unidentified, well-preserved sites remained beyond the scope of this study.

Noot

1. Voor hun deelname aan het veldwerk wil ik de volgende personen hartelijk bedanken: Jan Erik Dilz, Marianne van Heuveln, Janneke Hielkema, Martine Hopman, Margaret van der Kamp, Juliëtte Pasveer, Marieke Popken en Harry Veenstra.

Literatuur

- Jager, S.W. & R.H.J. Klok, 1989. *Standaard Archeologische Inventarisatie ruilverkaveling 'Mars- en Westerstroom' ten behoeve van het ontwerp-plan*. Amersfoort.
- Jelsma, J., 1991. *Ruilverkavelingsgebied 'Mars- en Westerstroom', een beperkte archeologische kartering, inventarisatie en waardering*. Groningen.
- Stichting voor Bodemkartering (STIBO-KA), 1978. *Toelichting bij Bodemkaart van Nederland 1:50.000, blad 17 Emmen*. Wageningen.